

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота
(магістра)

з теми: **«ІНКОРПОРАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА
ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1774–1802 рр.)»**

Виконала: здобувачка вищої освіти
2 курсу, групи Ist1-M23z зі спеціальності
014 Середня освіта (Історія)
за освітньо-професійною програмою
Середня освіта (Історія)
Боднарюк Марина Миколаївна

Керівник: **Трубчанінов С. В.**, кандидат
історичних наук, доцент кафедри історії
України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2024 року

ЗМІСТ

<i>Перелік умовних позначень, скорочень і термінів</i>	3
<i>Вступ</i>	4
<i>Розділ I.</i> Історіографія, джерельна база і методологія	7
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерельна база роботи	18
1.3. Методологія дослідження	22
<i>Розділ II.</i> «Кримське питання» в середині XVIII ст.	
Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. і перша окупація Криму	26
2.1. Взаємовідносини між Російською та Османською імперіями і Кримським ханством в середині XVIII ст.	26
2.2. Передумови і причини російсько-турецької війни в контексті «Кримського питання»	29
2.3. Бойові дії у 1768–1772 рр. Російська окупація Криму (1772)	33
<i>Розділ III.</i> Утворення «незалежного» Криму та його роль у російсько-османських взаєминах	41
3.1. Крим під владою російської адміністрації (1772–1774). Карасубазарський трактат	41
3.2. Кючук-Карнайджийський договір і утворення «незалежного» Криму	45
3.3. Ситуація у Кримському ханстві у 1774–1777 рр. Російське і турецьке втручання у кримські справи	51
<i>Розділ IV.</i> Правління Шагін-Гірея. Ліквідація Кримського ханства та його інститутів	59
4.1. Шагін-Гірей – «європеець» на кримському престолі	59
4.2. Спроба вестернізації ханства за правління Шагін-Гірея	64
4.3. Невдача проекту модернізації і повалення нового режиму	70
4.4. Завершення інкорпорації Криму до складу Російської імперії	75
<i>Висновки</i>	81
<i>Список використаних джерел і літератури</i>	85
Джерела	85
Монографії та статті	90
Дисертації	98
Довідкові видання та посібники	98
Інтернет-ресурси	100

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

ЗООИД – «Записки Одесского общества истории и древностей». Періодичне видання Одеського товариства історії і старожитностей (1839–1922). Всього було опубліковано 33 томи «Записок», які виходили в Одесі у 1844–1919 рр.

ИТУАК – «Известия Таврической ученой архивной комиссии». Періодичне видання Таврійської губернської вченої архівної комісії (1887–1929). Всього було опубліковано 57 томів, які виходили в Сімферополі у 1887–1920 рр.

Порта – скорочена назва уряду Османської імперії. Історики зазвичай вживають назви Оттоманська Порта, Висока Порта, Осяйна Порта, Блискуча Порта.

Чтения ОИДР – «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете». Серійне видання, що містило праці історичного товариства при Московському Університеті. Публікувалося в 1846–1918 рр. (з перервами). Містило чимало джерел з історії України, особливо, коли редактором був Осип Бодянський (1846–1848 і 1858–1877).

ВСТУП

Актуальність дослідження. Інкorporація Кримського ханства до складу Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. стала важливою подією, яка вплинула на геополітичну ситуацію на Сході Європи та басейні Чорного моря. Вона фіналізувала кілька століть боротьби різних держав за контроль над стратегічно важливим регіоном.

Кримське ханство з XV ст. відігравало визначальну роль у регіональній політиці. Воно мало багату історичну спадщину, яка поєднувала тюркські, мусульманські та європейські впливи у Надчорномор'ї. Однак, з часом його політична й економічна стабільність була підірвана через постійні війни, внутрішні конфлікти та боротьбу між великими імперіями. Ворожнеча прихильників Порту та Росії ще більше загострила внутрішню кризу, яка разом із зовнішньополітичними чинниками визначила подальшу долю ханату. Врешті-решт у 1783 р. Кримське ханство офіційно перейшло під скипетр російського царизму.

Дослідження процесу інкорпорації ханату до Російської імперії є актуальним як з історичної, так і з сучасної точки зору. По-перше, цей період є важливим для розуміння геополітичних процесів XVIII ст., включаючи зміну балансу сил у Надчорномор'ї та утвердження Росії як провідного гравця в регіоні. По-друге, аналіз цієї події дає змогу простежити взаємодію зовнішніх і внутрішніх чинників, які вплинули на політичний розвиток Кримського ханства, а також оцінити роль ключових фігур і дипломатичних механізмів у цьому процесі. Сучасні дискусії навколо Криму, його історичного статусу та впливу імперської політики на регіон роблять тему особливо важливою. Дослідження історичного контексту подій 70–80-х років XVIII ст. допомагає глибше зрозуміти природу і витоки «Кримського питання», яке продовжує бути важливим у міжнародних відносинах.

Мета роботи: на основі історичних джерел та наукової літератури проаналізувати процес інкорпорації території Кримського ханства до складу Російської імперії. **Завдання роботи:**

- проаналізувати стан розробки даної теми в історичних працях;
- з'ясувати рівень інформативності джерельної бази;
- окреслити геополітичне становище Кримського ханства у контексті протистояння між Російською імперією і Османською Портою;
- визначити передумови і причини російсько-турецької війни 1768–1774 рр.;
- описати хід бойових дій та окупацію Криму російськими військами у 1772 р.;
- охарактеризувати російську окупаційну політику в Криму та умови Карасубазарського трактату (1772–1774);
- проаналізувати умови Кючук-Кайнарджійського миру, що стосуються статусу Кримського ханства;
- охарактеризувати російську і турецьку політику щодо Криму в період «незалежності» ханства (1774–1777);
- окреслити політику останнього кримського хана Шагін-Гірея і причини його падіння;
- висвітлити процес інкорпорації території Кримського ханства до складу Російської імперії.

Об'єкт дослідження: геополітична ситуація в Надчорномор'ї наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Предмет дослідження: політика Російської імперії щодо Криму у 1772–1802 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від подій російсько-турецької війни 1768–1774 р. і до завершення інкорпорації території Кримського ханства до складу Російської імперії, що пов'язується із формуванням Таврійської губернії (1802). Задля глибшого показу історичних процесів робляться відступи в більш ранні періоди історії ханату.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Кримського ханства, яка включала в себе Кримський півострів, Надчорномор'я і Приазов'я, Таманський півострів, Кубань і деякі регіони Північного Кавказу. У ширшому розумінні географічні межі дослідження включають в себе також територію тодішньої України (Гетьманщини), Речі Посполитої, придунайських князівств.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані при підготовці до занять з історії України та всесвітньої історії відповідного періоду, а також у виховній роботі зі школярами. Вони також можуть бути задіяні при підготовці наукових публікацій.

Апробація результатів дослідження. Частина дослідження була винесена на обговорення під час наукової конференції студентів і магістрантів К-ПНУ ім. І. Огієнка за підсумками НДР у 2023–2024 навчальному році (9–10 квітня 2024 р.).

Публікація. Матеріал наукового дослідження частково опубліковано під назвою «Правління Шагін-Гірея: спроба «вестернізації» та причини її невдачі» у «Наукових працях студентів історичного факультету К-ПНУ ім. І. Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 2024. Вип. 21. Ч. 1).

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження і складається з переліку умовних позначень, скорочень і термінів, вступу, чотирьох розділів (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (149 позицій). Обсяг основного тексту – 84 сторінки. Загальний обсяг роботи – 100 сторінок.

ВИСНОВКИ

В середині XVIII ст. Надчорномор'я стало ареною зростаючої напруженості та суперництва між провідними гравцями, які прагнули посилити свої позиції. Якщо Росія намагалася розширити свої межі до «природних кордонів», що передбачало контроль над Кримом і Чорним морем, то Османська імперія намагалася утримати свої периферійні землі та відновити свій вплив, який був підірваний не лише російськими амбіціями, а й внутрішніми та зовнішніми проблемами.

Кримське ханство в цей час втратило значну частину своєї політичної автономії, ставши фронтиром у боротьбі між Росією та Османською імперією. Його доля вже не визначалася в Бахчисараї, а залежала від рішень у Санкт-Петербурзі та Стамбулі, де формувалися плани великих держав щодо контролю над Чорноморським басейном. Османська імперія вела активну боротьбу за утримання контролю над ключовими регіонами, такими як Приазов'я та Надчорномор'я. Водночас російський уряд прагнув забезпечити вільне мореплавання в Чорному морі та отримати контроль над портами й фортецями на його узбережжі. Росія змушена була на певний час відкласти питання про статус Кримського ханства, але досягнення перших успіхів на полі бою та переговори з мурзами щодо переходу під російський протекторат сприяли змінам у стратегічних цілях.

До 1770 р. російська політика вже передбачала схилення ногайців до відокремлення від Криму, проте згодом з'явилися амбітніші плани – домогтися незалежності всього Кримського ханства та отримати контроль над Керченською протокою і чорноморськими портами. Під час військових дій територіальна цілісність ханства зазнала серйозних викликів. Блокада Криму від суші та відсутність зв'язку з ханом, що перебував при головній османській армії, спричинили економічний занепад і соціальні потрясіння. Ногайці, які складали велику частину населення ханства, в 1771 р. формально

відокремилися від Кримського ханства, що фактично змінило політичний ландшафт регіону. Втрата контролю над ногайськими землями підживляла вплив ханства у Надчорномор'ї, на Кубані та в Приазовських землях і робила неминучим перегляд політичного курсу Бахчисараю.

У травні 1772 р. сторони домовилися про перемир'я, хоча турецькі представники під тиском Франції та Габсбурзької монархії не поспішали погоджуватися на російські умови. Головною вимогою російської сторони було визнання незалежності Кримського ханства. Однак Османська імперія наполегливо відмовлялася від таких умов, розуміючи, що це стане серйозним геополітичним ударом.

Ситуація змінилася після Карасубазарського договору, який завершив тривалий етап боротьби за вплив на півдні. За його умовами Кримське ханство формально здобуло незалежність, але фактично опинилося під контролем Росії. Цей договір став стратегічною перемогою Санкт-Петербурга: Росія остаточно відірвала ханство з-під політичного впливу Османської імперії.

На завершальному етапі російсько-османської війни (1773 – початок 1774 років) ситуація в Кримському ханстві була критичною. Політична еліта розкололася на два табори. Партія російської орієнтації, на чолі з калгі-султаном Шагін-Гіреєм, виступала за модернізацію ханства за європейським зразком і спиралася на підтримку ногайської знаті. «Турецька» партія об'єдналася навколо колишнього хана Девлет-Гірея, який був призначений Портою новим правителем ханства. Ситуація загострилася через бездіяльність чинного хана Сахіб-Гірея, що створило ризик громадянської війни. Кючук-Кайнарджійський мирний договір (1774) закріпив незалежність кримських, кубанських та інших татар (проте залишилася їхня релігійна підлеглість султану), передав Росії Керч, Єнікале, Азов і Кінбурн, визнав її сюзеренітет над Великою та Малою Кабардою, прирівняв права російських торгових кораблів у турецьких водах з англійськими і французькими, надав Росії право заступництва над християнами Дунайських князівств, дозволив російському

флоту перебувати в Чорному морі та визнав рівний статус російського імператора й османського султана.

На завершальному етапі існування незалежного Кримського ханства політична нестабільність досягла піку. Після повернення російських військ до Криму в 1776 р., ханство поступово потрапляло під вплив Російської імперії, а Айналі-Кавацька конвенція (1779) остаточно закріпила його статус як об'єкта зовнішньої політики. За умовами конвенції, султан залишався духовним лідером кримських татар і мав затверджувати обраного хана, але Росія контролювала цей процес. Незважаючи на виведення російських військ із Криму, Османська імперія продовжувала підривну діяльність на Кубані та Тамані, намагаючись дестабілізувати ханство. Внутрішнє невдоволення правлінням Шагін-Гірея, зокрема його конфлікт із мусульманським духовенством, призвело до загострення ситуації. Повстання на Кубані та Тамані, підтримувані його братами, а також страта муфтія підірвали легітимність хана. Навесні 1782 р. він втратив підтримку серед кримської знаті та населення, що змусило його шукати захисту в російських гарнізонах, фактично передбачаючи анексію Криму.

У травні 1781 р. Росія уклала направлений проти османів союз із Імперією Габсбургів, а до жовтня того ж року стала засновником «Ліги нейтральних держав», метою діяльності якої декларувався захист морської торгівлі під час європейських конфліктів. В умовах послаблення Османської імперії та дипломатичної підтримки з боку Франції та Великої Британії, Росія скористалася порушенням османськими військами кордону на Тамані як приводом для ліквідації Кримського ханства. У 1783 р. Крим офіційно увійшов до складу Російської імперії, що було закріплено договором від 28 грудня. Усі положення попередніх угод, які передбачали автономію ханату, були скасовані. Османська імперія втратила право на контроль над ханством і мовчазно погодилася з його анексією, натомість отримавши Суджук-кале та прилеглі території. Цей договір завершив процес ліквідації незалежності Кримського

ханства, що став результатом тривалого геополітичного протистояння у Надчорномор'ї.

Намагаючись забезпечити ефективний контроль над регіоном, царським указом в 1784 р. більша частина земель колишнього Кримського ханства була включена до складу Таврійської області. Прибуття російських переселенців та іноземних колоністів, паралельно з яким відбувалося витіснення кримських татар і ногайців, змінювало етнічну картину в області. Протягом 1784–1802 рр. імперська влада провела низку заходів, щоб прискорити інкорпорацію регіону, які завершилися створенням Таврійської губернії у 1802 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776 / Голов. арх. управл. при КМ України, Центр. держ. істор. арх. України, АН України, Ін-т укр. археографії; упоряд. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. Вид. 2-е, доп. і випр. Київ : Наукова думка, 1994. 228 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.] ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 1 / упоряд.: Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Дрозд Є. І., Лашенко Х. Г., Омельченко А. Ю., Полегайлов А. Г., Стафійчук В. В., Сухих Л. А. Київ, 1998. 696 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.] ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 2 / упоряд.: Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Демченко Л. Я., Дрозд Є. І., Ігнатова О. В., Кузик Т. Л., Лашенко Х. Г., Муравцева Л. М., Стафійчук В. В., Сухих Л. А. Київ, 2000. 752 с.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.] ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 3 / упоряд.: Гісцова Л. З., Демченко Л. Я., Кузик Т. Л., Муравцева Л. М., Сухих Л. А. Київ, 2003. 952 с.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.] ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 4 / упоряд.: Гісцова Л. З., Демченко Л. Я., Кузик Т. Л., Муравцева Л. М. Київ, 2006. 888 с.

6. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.] ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / упоряд.: Гісцова Л. З., Демченко Л. Я., Кузик Т. Л., Муравцева Л. М. Київ, 2008. 528 с.
7. Архів Коша Запорозького. Приватне листування Петра Калнишевського / передм. та публ. Л. Гісцової // Київська старовина. 1992. № 3 (294). Травень-червень. С. 11–21.
8. Державний архів в Автономній Республіці Крим: Анотований реєстр описів. Т. 1 : Фонди дорадянського періоду / відп. ред. тому Л. Гурбова; автори-упоряд. Г. Кузнєцова, О. Мусіяченко, Т. Соболевська. Сімферополь : АнтикВА, 2007. 388 с.
9. Короленко Б. З історії політичної та етносоціальної інкорпорації Криму до Російської імперії кінця XVIII ст. // Пам'ять століть. 2003. № 6. С. 35–51.
10. [Baert Ch. A., de]. Reise durch den südlichen Theil von Rusland, worin von den neuern Anlagen der Russen in der Krim, und am Kaukasus, und von ihrer dortigen Kriegsmacht Nachricht gegeben wird / aus dem Französischen, mit anmerkungen. Duisburg : Helwingschen Buchhandlung, 1798. XII, 199 s.
11. Craven Elizabeth. A Journey through the Crimea to Constantinople, in a Series of Letters... London : G. G. J. and J. Robinson, 1789. [7], 328 p.
12. Eton William. A survey of the Turkish Empire. New York : Arno Press, 1973. XXVIII, 516 p. (Middle East collection).
13. Guthrie Maria. A Tour, Performed in the Years 1795-6, Through the Taurida, or Crimea, the ancient kingdom of Bosphorus, the once-powerful republic of Tauric Cherson, and all the other countries on the north shore of the Euxine, ceded to Russia by the peace of Kainardgi and Jassy / ed. Matthew Guthrie. London : T. Cadell, Jun. and W. Davies, 1802. XXIV, 447 p.
14. Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi / Alexandre Bennigsen (editor). Paris : École des Hautes Études en Sciences Sociales and Mouton Éditeu, 1978. X, 458 p.

15. Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı / Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. İstanbul, 2013. 359 p.
16. Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687–1908 Yılları Arası) / Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara : Haziran, 1992. XLIV, 240, [180] p.
17. Romme Charles-Gilbert. Voyage en Crimée en 1786 / présenté par Maxime Deschanet et Gulnara Bekirova. (Présence ukrainienne. Collection dirigée par Iaroslav Lebedynsky et Iryna Dmytrychyn). Paris : L'Harmattan, 2016. 149 p.
18. Tooke William. A View of the Russian Empire during the Reign of Catharine II, and to the Close of the Present Century. 3 vols. Vol. I. London : T. N. Longman & O. Reels, 1799. XLIV, 564 p.
19. Tooke William. A View of the Russian Empire during the Reign of Catharine II, and to the Close of the Present Century. 3 vols. Vol.III. London : T. N. Longman & O. Reels, 1799. XV, 694 p.
20. [Tooke William]. Original Correspondence from Russia] // The Gentleman's Magazine: and Historical Chronicle. 1786. Vol. 56. No. 2. P. 643–648, 846–851.
21. Tott François, de. Memoirs of Baron de Tott : Containing the State of the Turkish Empire and the Crimea, During the Late War with Russia / 2nd ed.; transl. from the French. Vol. I. London : G. G. J. and J. Robinson, 1786. XIV, XXXV, 238, 236 p.
22. Tott François, de. Memoirs of Baron de Tott : Containing the State of the Turkish Empire and the Crimea, During the Late War with Russia / 2nd ed.; transl. from the French. Vol. II. London : G. G. J. and J. Robinson, 1786. 204, 287, [18] p.
23. Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. // ЗООИД. 1888. Т. XIV. Отд. 2 : Сборник материалов. С. 283–718.
24. Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767) // ЗООИД. 1893. Т. XVI. Материалы. С. 117–266; 1894. Т. XVII. Ч. III. С. 85–154.

25. Архив Военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского. Ч. 2 : 1770–1774 // Чтения ОИДР. 1865. Кн. 2 : Материялы отечественные. С. 1–330.
26. Архив Военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского. Ч. 3 : 1774–1777 // Чтения ОИДР. 1866. Кн. 1 : Материялы отечественные. С. 1–274.
27. Архив Военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского. Ч. 4 : 1777–1786 // Чтения ОИДР. 1875. Кн. 4 : Материялы отечественные. С. 1–112; 1876. Кн. 1 : Материялы отечественные. С. 113–240, Кн. 2 : Материялы отечественные. С. 241–294.
28. Записка И. М. Цебрикова. Справедливыя действы при врате Крыма в Таврике 1783 года // Присоединение Крыма к России. 1783–1796 гг.: Сборник документов / сост., предисл., коммент. Н. Ю. Болотиной. Москва : Кучково поле Музеон, 2019. С. 152–169.
29. Калашников В. М. Британский взгляд на Крым (хроники, мемуары, дневники XVII – первой четверти XIX столетия). Днепропетровск: [б. и.], 2013. 332 с.
30. Кучук-Кайнарджийский мир. Переписка фельдмаршала гр. Румянцева-Задунайского / с пред. И. И. Шаховского // Русский архив. Москва, 1879. Кн. 3. Вып. 10. С. 137–168.
31. Лашков Ф. Крымские дела 1775–1776 гг. Московское отделение архива Главного штаба // ЗООИД. 1895. Т. XVIII. Отд. II. С. 87–118.
32. Лашков Ф. Крымско-турецкие дела 80-х гг. XVIII столетия // ЗООИД. 1894. Т. XVII. Отд. III. С. 155–162.
33. Лашков Ф. Материалы для истории второй турецкой войны 1787–1791 гг. // ИТУАК. 1890. № 9. С. 79–106.
34. Лашков Ф. О камеральном описании Крыма // ИТУАК. 1897. № 2. С. 20–30; № 3. С. 36–64; № 4. С. 32–45; 1888. № 6. С. 36–63; № 7. С. 25–45; 1889. № 8. С. 12–40.

35. Лашков Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // ИТУАК. 1896. № 25. С. 89–158.
36. Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году // ЗООИД. 1888. Т. XIV. Отд. I : Статистика. С. 91–156.
37. Мурзакевич Н. Выезд последнего Крымского хана Шагин-Гирея из России в Турцию в 1786 г. // ЗООИД. 1883. Т. XIII. С. 132–156.
38. Присоединение Крыма к России : рескрипты, письма, реляции и донесения / под ред. Н. Дубровина. Т. 1 : 1775–1777 гг. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН, 1885. 872, [1] с.
39. Присоединение Крыма к России : рескрипты, письма, реляции и донесения / под ред. Н. Дубровина. Т. 2 : 1778 г. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН, 1885. XX, 924 с.
40. Присоединение Крыма к России : рескрипты, письма, реляции и донесения / под ред. Н. Дубровина. Т. 3 : 1779–1780 гг. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН, 1887. XXII, 739, [2] с.
41. Присоединение Крыма к России : рескрипты, письма, реляции и донесения / под ред. Н. Дубровина. Т. 4 : 1781–1782 гг. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН, 1889. XXVII, 1003 с.
42. Рабби-Азария. События, случившиеся в Крыму в царствовании Шагин-Гирея-хана. // Временник Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете. 1856. Кн. 24. С. 102–132.
43. Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврическаго касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год // ЗООИД. 1881. Т. XII. Отд. II. С. 249–329.
44. Сергеев А. Доклад императрице Екатерине II по вступлении ее на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. О Малой Татарии // ИТУАК. 1916. № 53. С. 190–193.
45. Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734–1763) // Киевская Старина. Ежемесячный исторический журнал. 1886. № 2. С. 227–349.

46. Скальковский А. А. Русское посольство к Хану Крымскому в конце XVIII столетия // ЗООИД. 1893. Т. XVI. Отд. II. С. 267–271.
47. Смирнов В. Е. Записки Мухаммеда Незхати-Эфенди: турецкого пленного в России в 1771–1775 гг. // Русская старина. СПб., 1894. Т. 81. № 3. С. 113–134; № 4. С. 179–208; № 5. С. 144–169.
48. Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям, 1774 год // ЗООИД. 1868. Т. VII. Отд. II. С. 166–198.
49. Тунманн [Й.-Э.]. Крымское ханство / пер. с нем. изд. 1784 г. Н. Л. Эрнста и С. Л. Белявской; примеч., предисл. и прил. Н. Л. Эрнста. Симферополь : Таврия, 1991. 94 с.
50. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 1. Владимир : Типо-литогр. Губерн. Правления, 1908. 1072 с.
51. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. Владимир : Типо-литогр. Губерн. Правления, 1908. С. 1073–2107, 122 с.

МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

52. Абдулаєва Г. Перша окупація або операція Крим // Наш Крим. 2017. № 3. С. 138–151.
53. Андрєєва С. Лихварство, обіг капіталів та робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі (1734–1775 рр.) // Південний архів. Сер.: Історичні науки. 2010. № 31–32. С. 130–138.
54. Андрєєва С. С. Зовнішньополітичні аспекти проголошення незалежності Кримського ханства 1772 р // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. № 41. С. 28–32.
55. Бикова Т. Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини // УІЖ. 2017. № 4. С. 47–67.

56. Бикова Т. Б. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.) // Сторінки історії: збірник наукових праць. Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського», 2009. Вип. 29. С. 29–65.
57. Білий Д., Футулунчук В. Політика Російської імперії по відношенню до татарського населення Північного Кавказу в другій половині XVIII ст. // Схід. 2016. № 2. С. 21–25.
58. Бочковський Г. Поневолені народи царської імперії, їх національне відродженє та автономічні прямуювання: До національної справи в Росії. Львів, 1916. 223 с. (Політична бібліотека. Під ред. М. Залізняка).
59. Брехуненко В. А. Кримський ханат і проблема міжнародного визнання Ранньомодерної Української держави та суб'єктивації Війська Запорозького Низового // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. 2016. № 5. С. 93–103.
60. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / за ред. В. Брехуненка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ: ІУАД, 2018. 344 с.
61. Ванієв Е. С. Порівняльно-правовий аспект анексії Криму до складу Росії в 1783 р. та в 2014 р // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2014. № 26. С. 11–16.
62. Ванієв Е. Правові наслідки анексії Кримського ханства Російською імперією у 1783 р. // Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qirimimiz. – Вип. 1: 36. ст. за мат. Першої Міжн. наук. конф. «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму / за ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка. Київ, 2015. С. 125–133.
63. Гедьо А. В. Переселення греків з Криму до Північного Надазов'я у 1778 р.: добровільно чи примусово? // Історичний калейдоскоп. 2019. № 2. С. 7–11.

64. Гедьо А. В. Політичні детермінанти приєднання Криму до складу Росії за матеріалами діловодної документації // Крим в історичних реаліях України. Мат. наук. конф. Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. С. 107–127.
65. Гедьо А. В., Іванюк О. Л. Російська імперія в боротьбі з османським спадком: підкорення народів Кримського ханства // Східний світ. 2022. № 1. С. 5–20.
66. Гордійчук О. В. Участь П. Калнишевського в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 5. С. 105–111.
67. Демчук Р. «Кримський міф» у контексті імперської парадигми Росії // Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – Вип. 1: Зб. ст. за мат. Першої Міжн. наук. конф. «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму / за ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка. Київ, 2015. С. 19–33.
68. Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // УІЖ. 1969. № 12. С. 85–90.
69. Короленко Б. Еміграція кримських татар до Туреччини: перша хвиля (1783–1803) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / відп. ред. О. Я. Пилипчук. Київ, 2003. Вип. 13. С. 72–80.
70. Короленко Б. А. Останній кримський хан Шагін-Гірей і Україна: маловідомі джерела до біографії // Українська біографістика. 2010. №7. С. 159–167.
71. Короленко Б. Приєднання Криму до Російської імперії в 1783 році у російській та радянській історіографії // Душею завжди з Україною. Пропам'ятний збірник на пошану українського правника та політолога Володимира-Юрія Даниліва. Київ; Торонто : Фундація імені В. Ю. Даниліва, 2003. С. 308–322.

72. Короленко Б. Приєднання та колонізація Криму кінця XVIII століття: український аспект // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. С. 86–106.
73. Короленко Б. Французький мандрівник Жільбер Ромм про становище Криму після його приєднання до Росії // Пам'ять століть. 2002. № 5. С. 142–147.
74. Короленко Б. А. «Історична кривда» як ідея та легітимаційний фактор анексії Кримського ханства Російською імперією: витоки, ідеологічне забезпечення та реалізація «нової» політики пам'яті // Національна та історична пам'ять. 2011. № 1. С. 283–303.
75. Кримський А. Мусульманство і його будучність: минула доля ісламу, теперішнє становище ісламських народів, їх інтелігентність, їх відносини до європейської цивілізації. Львів : Друкарня НТШ, 1904. 293 с. (Літературно-наукова бібліотека; ч. 88–90).
76. Куліковська Н. М., Носов П. С. Перші херсонські губернатори та адміністративний поділ Таврії // Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві. 2014. № 1 (6). С. 267–278.
77. Лукашевич О. А. Кримське ханство на зламі (70–80 рр. XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.: Перші (міжнар.) Ястребовські читання, 20–22 жовт. 2011 р. Київ : [Інститут історії України НАН України], 2011. Ч. 18. С. 136–143.
78. Лукашевич О. А. Кримсько-татарська державність на зламі (70–80 рр. XVIII ст.) // Єлисавет. Історичні науки : зб. наук. пр. Кіровоград : КНТУ, 2012. Вип. 1. С. 157–170.
79. Мавріна О. С. Туркмени у складі служилої знаті Кримського ханату // Східний світ. 2011. № 1. С. 70–73.
80. Панашенко В. В. Кримське ханство у XV–XVIII ст. // УІЖ. 1989. № 1. С. 54–64.

81. Пилипчук Я. В. Боротьба Гіреїв та ногайців проти Російської імперії у 1783–1812 рр. // Сходознавство. 2016. №. 73–74. С. 160–180.
82. Полухіна О. М. Населення Криму в 1783–1917 рр. // УІЖ. 1988. № 9. С. 27–35.
83. Пономарьов О. М. «Сказка» запорозького розвідника часів Семирічної війни (до кримсько-пруських відносин 1762 року) // Архіви України. 2014. № 3. С. 251–257.
84. Потапенко С. «Под образом дружбы и откровенности»: нові документи про татарську комісію Євдокима Щербініна 1770–1775 рр. та першу російську анексію Криму // Наш Крим. 2016. № 2. С. 235–250.
85. Сергійчук В. Український Крим. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2001. 304 с.
86. Січинський В. Крим: Історичний нарис. Нью-Йорк : Організація оборони чотирьох свобод України, 1954. 31 с.
87. Терентьєва Н., Бацак Н. Греки Криму: проблема двох переселень (з історії міграційних рухів XVIII–XX століть) // Крим в історичних реаліях України: Мат. наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. С. 128–149.
88. Шпитальов Г. Дунайська флотилія (1770–1774 рр.) // Чорноморська минувшина. 2017. № 12. С. 40–78.
89. Шпитальов Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 2000. Т. 5. С. 71–81.
90. Akhiezer Golda. The Crimean Khan Sahin Giray (1777–1783): The First Modernizer of the Islamic World and his Image in Imperial and Minority Perspectives // Journal of the Economic and Social History of the Orient. 2023. Vol. 66. Issue 5–6. P. 656–676. DOI: <https://doi.org/10.1163/15685209-12341603>.

91. Anderson M. S. The Great Powers and the Russian Annexation of the Crimea, 1783–4 // *The Slavonic and East European Review*. 1958. Vol. 37. No 88. P. 17–41. URL: <http://www.jstor.org/stable/4205010>.
92. Davison Roderic H. *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923 : The Impact of the West*. Austin : University of Texas Press, 1990. XVIII, 279 p.
93. Davies Brian L. *The Russo-Turkish War, 1768–1774 : Catherine II and the Ottoman Empire*. Bloomsbury, UK; London : Bloomsbury Academic, 2015. X, 328 p.
94. Fisher Alan. *Enlightened Despotism and Islam Under Catherine II* // Fisher A. *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*. Istanbul; Piscataway, NJ : Isis Press; Gorgias Press, 2010. P. 13–25. (*Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies*. 40).
95. Fisher Alan. Şahin Giray, the Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea // Fisher A. *Between Russians, Ottomans, and Turks: Crimea and Crimean Tatars*. Istanbul & Piscataway, NJ : Isis Press; Gorgias Press, 2010. P. 93–121.
96. Fisher Alan. *The Russian Annexation of the Crimea. 1772–1783*. Cambridge : Cambridge University Press, 1970. XV, 180 p.
97. Hammer-Purgstall Joseph, von. *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft. Aus türkischen Quellen zusammengetragen*. Wien : Aus der K.K. Hof und Staatsdruckerei, 1856. 258 s.
98. Kuzucu Serhat. *Kırım Hanlığı ve Osmanlı – Rus Savaşları 1787–1792*. Istanbul : Selenge Yayınları, 2013. 296 p.
99. Lazzerini Edward. *The Crimea under Russian Rule. 1783 to the Great Reforms* // *Russian Colonial Expansion to 1917* / ed. by Michael Rywkin, with a foreword by Syed Z. Abedin. London & New York : Mansell Publishing Limited, 1988. P. 123–138.
100. O'Neill Kelly. *Claiming Crimea: a history of Catherine the Great's southern empire*. New Haven & London : Yale University Press, 2017. XX, 361 p.

101. Palma H. Elizabeth Craven: From London to Constantinople, from Escape to Emancipation // *Imaginaires*. 2017. No. 21 : Féminisme et Orientalisme. P. 21–39.
102. Podhorodecki Leszek. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. Warszawa : Książka i Wiedza, 1987. 358 s.
103. Podhorodecki Leszek. Tatarzy. Warszawa : Bellona, 2010. 247 s.
104. Rayfield Donald. ‘A Seditious and Sinister Tribe’: The Crimean Tatars and Their Khanate. London : Reaktion Books, 2024. 360 p.
105. Schönle Andreas. Garden of the Empire: Catherine’s Appropriation of the Crimea // *Slavic Review*. 2001. Vol. LX. No 1. P. 1–23. DOI: <https://doi.org/10.2307/2697641>.
106. Teissier Beatrice. Crimean Tatars in explorative and travel writing: 1782–1802 // *Anatolian Studies*. 2017. Vol. 67. P. 231–253. DOI:10.1017/s0066154617000060.
107. Ungermann Richard. Der Russisch-Türkische Krieg 1768–1774. Wien; Leipzig : Braumüller, 1906. VII, 268 s.
108. Ахиезер Голда. Завоевание Крыма Российской империей глазами караимских хронистов. Иерусалим; Москва : Гешарим; Мосты культуры, 2015. 240 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0017335> (дата звернення: 14.12.2023).
109. Возгрин В. Е. Империя и Крым – долгий путь к геноциду. Бахчисарай, 1994. 46 с.
110. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва : Мысль, 1992. 446 с.
111. Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма. Т. I. Симферополь : Тезис, 2013. 872 с.
112. Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма. Т. II. Симферополь, 2014. 940 с.
113. Грибовский В., Сень Д. Крымское ханство в период 1772–1783 гг. и судьба крымско-татарской государственности // История татар с древнейших времен: В 7 т. Т. 4 : Татарские государства XV–XVIII вв. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. С. 266–276.

114. Eremia Ion. Османская империя и планы России в отношении Молдавии в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг. // *Tradiții istorice românești și perspective europene: în onoare academician Ioan-Aurel Pop*, 9 noiembrie 2015, Oradea. Oradea-Chișinău : Editura Universității din Oradea, 2015. P. 223–249
115. Змерзлая Е. П. Создание нормативно-правовой базы правового положения крымских татар в Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв. // *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер.: Юридические науки*. Т. 26 (65). 2013. № 2. Ч. 1. С. 25–31.
116. Иващенко В. Ю. О Романа Максимовиче Цебрикове и его путешествии // *Цебриков Р. М. Путешествие из Петербурга в Харьков / сост., автор вступ. статьи и комментариев В. Ю. Иващенко*. Харьков, 2013. С. 3–28.
117. Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан: исторический очерк. Киев : Типография А. Давиденко, 1886. 46 с.
118. Левицкий Г. П. Переселение татар из Крыма в Турцию // *Вестник Европы*. Санкт-Петербург, 1882. № 10. С. 596–639.
119. Маврина О. С. Документы родовой аристократии и служилой знати Крымского ханства в фондах ГА АРК // *Східний світ*. 2009. №3. С. 51–56.
120. Маврина О. С. Туркмены на юге Украины в конце XVIII – середине XIX вв. (По архивным источникам) // *Сходознавство*. 2016. №75–76. С. 73–86.
121. Муфтийзаде И. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1889 год (по архивным материалам) // *ИТУАК*. 1899. № 30. С. 1–24.
122. Прохоров Д. А. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века // *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 4. С. 123–138.
123. Прохоров Д. А. Органы управления Таврической области после присоединения Крыма к России (1783–1787) // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 1996. № 5. С. 213–225.
124. Сень Д. Казачество во внешней и внутренней политике Крымского ханства // *История татар с древнейших времен: В 7 т. Т. 4 : Татарские государства XV–XVIII вв.* Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. С. 261–266.

125. Сестренцевич-Богущ С. История царства Херсонеса Таврийского, или История о Таврии. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография Шнора, 1806. 444 с.

ДИСЕРТАЦІЇ

126. Андреева С. С. Взаємини Запорозжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.) / дис. ... канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 – історія України; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2006. 288 с.
127. Ванієв Е. С. Правове регулювання земельних відносин у Таврійській губернії (1783–1917 рр.) / дис. ... канд. юридич. наук, спец.: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 252 с.
128. Короленко Б. А. Інкорпорація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр.: політичний та етносоціальний аспекти / дис. ... канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 – історія України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 233 с.
129. Menchinger Ethan Lewis. An Ottoman Historian in an Age of Reform: Ahmed Vâsıf Efendi (ca. 1730–1806) / A dissertation ... of Doctor of Philosophy (Near Eastern Studies); University of Michigan. 2014. XI, 288 p. URL: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/108892/emenchin_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y
130. Muhammet Mazi. The Sultans of the Countryside: The Girays' Displacement into Ottoman Rumeli and Their Widespread Roles in Networks of Violence (1792–1807) / ma thesis; Central European University. Budapest, 2020. 120 p. URL: https://www.etd.ceu.edu/2020/mazi_muhammet.pdf

ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ ТА ПОСІБНИКИ

131. Громенко С. В. Шагін Гірей // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 589.

132. Джувага В. Одна з перших депортацій імперії. Як кримськими греками заселили Дике Поле // Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. / упоряд. та вступ С. В. Громенко; Український інститут національної пам'яті. Київ : К.І.С., 2016. С. 26–35.
133. Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Київ : Кримська родина; Майстер Книг, 2020. 200 с.
134. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т.: Кримська область / ред. кол. тому: Солодовник Л. Д. (голова ред.) та ін. Київ : Інститут історії АН УРСР, 1974. 802 с.
135. Кислий О. Є. Тунманн // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 177.
136. Коляда І., Виговський М., Войцеховський Ю. Кримське ханство у XVIII ст. // Історія у школі. Науково-методичний журнал. 2007. №9. С. 29–33.
137. Короленко Б. «Принуждение к союзу»: як Крим став «ісконно руським» // Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. С. 36–43.
138. Короленко Б. Шагін-Гірей. Сокіл, впольований двоголовим орлом // Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. С. 50–59.
139. Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство. Київ : Твім Інтер, 2000. 329 с.
140. Плохій С. М. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Клочка; перероб. і доп. вид. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. 512 с.
141. Цалик С. «Решились Мы взять под державу Нашу полуостров Крымский» // Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. С. 44–49.
142. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 380 с.

143. Bayerle Gustav. Pashas, Begg, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire. Istanbul; Piscataway, NJ : Isis Press; Gorgias Press, 2011. VI, 169 p. (Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies).

144. [Review]. A Journey into The Crimea, to Constantinople; in a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven to his Serene Highness the Margrave of Brandebourg, &c. Written in the Year 1786 // The Gentleman's Magazine: and Historical Chronicle. 1789. Vol. 59. No. 1. P. 237–239.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

145. Боднарюк М. Правління Шагін-Гірея: спроба «вестернізації» та причини її невдачі // Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарницький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 20. Ч. 1. С. 106–109. URL:

<https://drive.google.com/file/d/1aWrJUC6ZdUgw3IJQNqwdwWGoMOoiyJ2W/view>

146. Громенко С. «Він відчував себе зобов'язаним Криму»: як Валерій Возгрін написав історію кримських татар. URL: <https://ua.krymr.com/a/valeriy-vozhryn-napysav-istoriu-krymskykh-tatar/30376187.html>

147. Короленко Б. Анексія Криму 1783 року та її наслідки для кримськотатарського народу // Незалежний культурологічний часопис «І». 2018. Число 90. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n90texts/korolenko-aneksiya-krymu-1783.htm>

148. Кравченко В. Анексія 1783 року. Як Російська імперія захопила Крим // Історична правда. 2014. 27 лютого. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/02/27/141669/>

149. Stanisław Bohusz Siestrzeńcewicz // Wikipedia: Wolna encyclopedia. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanisław_Bohusz_Siestrzeńcewicz.